

PÄÄLE SÕA TETTÜQ LEIVU HELÜÜLESVÕTTÕQ¹

Janek Vaab

Sissejuhatusõs

Seo artikli lugõ üles Leivu keelesaarõkõsõ pääl 1956–1971 tettüq helüülesvõttõq, miä saisõq Eesti Keele Instituudi Eesti murdiidõ ja soomõ-ugri kiili arhiivin (EMSUKA) ja Tartu Ülikooli Eesti murdiidõ ja sugulaskiili arhiivin (EMSA). Päält katõ poolõ tunni matõrjaalõ om linte päält tiidõs-ligun kiräviien mahaq kirutõt, toimõtõt ja vällä ant, a pia kümme tunni saisõq arhiivin niisamatõ, ku digikoopia tegemist uurmisõs ei rehkendäq. Artiklin kaias joq vällä antuisi helüülesvõttiidõ kirjapanõkiid ja seletedäs, midä lövvüs viil vällä andmadaq ülesvõttiidõ pääl, miä õigõ pia vahtõlõ leivu keele korpusõlõ üles saavaq.

Leivu kiil – aolugu ja kirjapanõminõ

Leivu murrak, leivu murrõq, leivu kiil?

Lõunaeesti kiili tunnistamisõ, jagamisõ ja seletämiseqa om paras segäüs. Kuiki tuu vasta ei olõq vaiõluisi nätäq olnuq, et lõunaeesti hõimukiil edimäne oll', miä õdagumeresoomõ algkeelest lakja läts (Sammallahti 1977; Viitso 1985; Kallio 2014), sis õks kõnõldas väsümäldäq, et mulgi, võru, tartu ja setu kiil ommaq eesti keele murdõq (kaeq nt Pajusalu jt 2020). Eesti keele m u r d õ q ommaq kirjan ka riikligun opikavan. Rassõ om tõmmadaq katõ väega üttemuudu keele vahjõlõ piiri ja neid rühmis jakaq. Diakroonilinõ, sünkroonilinõ ja sotsiolingvistlik kaeminõ ja uurjidõ arvamisõq kõnõlõsõq ütstõist vasta. Väiku leivu keelesaarõkõnõ om koolust pääst seo aastagasaa seen saanuq Võru murdõ Hargla murragu variandsist (Mets jt 2014: 14) hindäperi lõunaeesti keeles, peris kõgõ edimädses lakjalüüjäs

---

¹ Seo artikli om Tsooru kandi keelepruugin (Rõugõ khk). Artikli kirutamisõ jaos om rahha andunuq Eesti Tiidõsagõntuur (PRG2184).

(Kallio 2021). Sääne uurmistulõmus om saad leivu juttõ üleskirutuisist ja helüülesvõttist. Ummõtõ om suurõmb jagu helüülesvõttiid viil uurmaldaq.

Leivu keele kõnõlõjaq 20. aastagasaa keskpaigan

Ku linte pääle hellü ülesvõtmisõ tehnikaga (magnetofon Dnepr-8) oll' olõman, kätte saiaq ja tuud oll' võimalik üten võttaq, oll' leivu kiil joq vällakuulmisõ veere pääl. Siin saat vaiht tetäq innesõa ja päälesõa leivu keelel: ku inne sõta leivu kiilt viil ütstõsõga läbi käümises tarvitõdi, sis pääle sõa mõistiq tuud viil ütsiguq kõnõlõjaq, kiä leivu kiilt egäpäävä-toimõnduisin inämb tarvida-as (Nigol 1955: 148).

Ku lukõq keeleuurja Kondi Karli 1954. aastaga päävaraamatut (EMSUKA KKIP0121) ja otsiq arhiivõst leivukeelitsiid helüülesvõttiid, saa tetäq säändse kokkuvõttõ: 28 inemise kotsalõ üteldi, et nimäq mõistvaq vai ommaq kunagi mõistnu leivu kiilt. Noist 28 inemisest 14 kotsalõ om olõman määnegi dokument neide keelest: kas üts lausõkõnõ päävaraamatun vai mitu tunni juttu helülinte päält. Noist 14 inemisest 8 ommaq võeduq linti, a kirjan ommaq õnnõ 7 inemise metaandmõq. Katsas oll' naistõ-rahvas, kiä pruuvõ lauldaq „Kaske, kanke“ laulu ja oll' arvadaq Kärilis Būmani naanõ. Noist katsast linti võetust inemisest viie helüülesvõttiid om transkribeerit, ärq trüküt ja vällä ant.

Leivu keele helüülesvõttõq 1956–1971 ja matõrjaalõ uurmisõ sais

Üts suurõmbiid õdagumeresoomõ vai eesti murdõuurmisõ viku om tuu, et nuuq, kiä kiilt tegeligult võinuq uuriq, otsvaq viil takan perämäist „hääd“ kõnõlõjat. Arhiivin om matõrjaali pall'u, a taa kõik sakõstõ õnnõ sais. Leivu kiilt inämb korjadaq ei olõq – alalõ om õnnõ uurmisõ rõõm.

Ku inne sõta võeti vahatrullõ pääle päämädselt laulõ, kuikivõrra jutu-juppõ ja lausiid kah, pikembät kõnõt om väega veidüq (Kraasna keelesaarõ kotsalõ kaeq Weber 2021), sis pääle sõa, 1956. aastagast naati inemiisi egäpääväkõnnõst ja -jutust kõrralidsõlt ja süstemaatilidsõlt helüülesvõttiid tegemä. Kokku võeti leivu kiilt linte pääle viiel kõrral: 1956, 1958, 1960, 1962 ja 1971.

Suurõmb jagu välitõie pääl tettüid helüülesvõttiid ommaq Eesti Keele Instituudi eesti murdiidõ ja soomõ-ugri kiili arhiivin, miä ommaq üten

andmiidõgaq ao, kotusõ ja inemiisi kotsalõ ka internetin kätte saiaq. Nuuq helüülesvõttõq ommaq tettüq 1956–1962 ja üts jagu om noid vällä ant kogumigun „Eesti murded IX“ (Mets jt 2014). Tartu Ülikooli eesti murdiidõ ja sugulaskiili arhiivin ommaq viil 1971. aastaga tettüq Artur Petersoni ja Anton Boksi helüülesvõttõq, Boksi umaq ommaq litereeridüq ja kogumigun „Eesti murded IX“ (Mets jt 2014) vällä antuq.

1956. aastaga edimädseq ülesvõttõq

EMSUKA arhiivinumbrõq nakasõki pääle leivu helüfailõgaq. 1956. aastaga tetti katõsa helüülesvõtõt, kokku katõ tunni ja 21 minudi jagu. Inemiseq, kedä 1956. aastaga üles võeti, küläq, arhiivinumbriq ja failõ pikkusõq ommaq tuuduq tabõlin 1.

Tapõl 1. 1956. aastaga tettüq helüülesvõttõq (paksu kirägaq ülesvõttõq ommaq ärq trükidüq kogumigun „Eesti murded IX“)

Kõnõlõja	Külä	Arhiivinumbr	Pikkus
Jette Uķis	Siveci	EMH0001	0:22:37
Artur Peterson	Paiķeni	EMH0002	0:17:25
Peter Melec	Süzaři	EMH0003-01	0:22:23
Peter Melec	Süzaři	EMH0003-02	0:22:56
Peter Melec	Süzaři	EMH0004-01	0:20:04
Peter Melec	Süzaři	EMH0004-02	0:07:23
Frits Peterson	Brüniņi	EMH0005	0:23:38
Otto Melec	Vējkalni	EMH0006	0:04:58

Keeleuurjaq ommaq egä lindi pääl samaq: Aili Univere, Salme Tanning, Mari Must, Valmen Hallap. Nii pilt (kaeq joonis 1) ku mehe helü üteld „Üks, kaks, kolm“ mõnõ lindi pääl and arvadaq, et tehnikaga kamand' Hallap.

2014. aastaga vällä antun „Eesti murdiidõ“ sarja perämädsen raamatun ommaq pia kõik 1956. aastaga failiq ärq trükidüq. Õnnõ Artur Petersoni uma om säält puudus. Arutust, mille tuu võidsõ nii minnāq, kaeq perämädsest päätüküst.

Joonis 1. Jette Uķis (päärätigaq) kõnõlõs 1956. aastaga suvõl magnetofoni sisse. Kural puul prillegaq Valmen Hallap, takan kullõsõq ja kirutasõq Salme Tanning ja Aili Univere. Foto: Mari Must. (EMSUKA EFLei0023)

1958. aastaga ülesvõttõq

1958. aastaga võtiq Salme Nigol, Hella Keem ja Heino Pedussaar linti nii kats puul tunni leivu kiilt kokku viie kõnõlõja käest. Inemiseq, kedä 1958. aastaga üles võeti, küläq, failõ arhiivinumbriq, failõ pikkusõq ommaq tuuduq tabõlin 2.

Tapõl 2. 1958. aastaga tettüq heliülesvõttõq (paksu kirägaq om kogumigun „Eesti murded IX“ ärq trükit)

Kõnõlõja(q)	Külä	Arhiivi- nummõr	Pikkus
Frits Peterson	Brüniņi	EMH0087	0:14:31
Jette Uķis	Siveci	EMH0088	0:44:07
Frits Peterson, Kārlis Būmanis, Artur Peterson	Brüniņi	EMH0089	0:28:25
Frits Peterson, Kārlis Būmanis, Artur Peterson	Brüniņi	EMH0090-01	0:13:56
Frits Peterson, Kārlis Būmanis, Artur Peterson	Brüniņi	EMH0090-02	0:13:19
Artur Peterson, Otto Melec	Paiķeni	EMH0091-01	0:13:28
Artur Peterson, Otto Melec	Paiķeni	EMH0091-02	0:28:32

1958. aastaga ülesvõttist om vällä ant õnnõ Frits Petersoni lintivõtminõ (EMSUKA EMH0087). Kahjus om täämbädseniq trükmädäq jäänüq Jette Uķisõ helüülesvõtõq, kon tä seletäs kõiksugumaisi töid. Tä oll' väega hää kõnõlõja ja hää näüdüs inemisest, kedä huvitasõq ka nuuq, kiä küllä ommaq tulnu. Nii pakk' tä Nigolilõ ja Keemäle kanebisiimniid ja kūsüs, kuis Maavallan [Eestin] eletäs (EMSUKA EMH0088):

Jette Uķis: *mul om kan'ebaq [-] vei täil Maavallan om ka vei*

Hella Keem: *äi ole miip=puul*

Jette Uķis: *ma teile anna zis tulõv+`aastagu `külvägä*

1958. aastagast om kullõlda q ja uuriq jäänüq ka viis linti, ca tunn ja 37 minutit, kon leivuq ummavaihõl leivu kiilt kõnõliq. Mitmõ inemise kõrraga ülesvõtminõ ei olõq eesti murdõuurmisõn harilik ja tuud inämb ommaq ülesvõtõq väega tähtsäq. Ku sõnamuutmist saat kariaq hainangu man tettü tabõli päält, sis tõsõlõ vastamist, nõunolõgi näütämist jm saat kullõlda q õnnõ perüs kõnõlõmisõst. Nigu liivi keelen, ütliq leivuq nõunolõgi pääle *nää 'jah'*. Frits Peterson üteli mitu kõrda ka *õigus om*. Paistus, et meheq jõiq kõnõlõmisõ aigu viina, tuud and arvadaq jupikõnõ failin EMH0090-01:

Kārlis Būmanis: *no las `olka terrüs*

Frits Peterson: *terrüs `tehrü bääle `tehrü bääle*

Kārlis Būmanis: *nää / ütte ütte sou viil `veide jouwa*

Frits Peterson: *noh*

1960. aastaga ülesvõtõq

1960. aastaga võtiq Aili Univere, Salme Tanning, Salme Nigol ja A. Adler linti päält tunni leivu kiilt. Määnegi segäüs om faili EMH0196 andmiidõgaq: ku EMSUKA lehe pääl om kirän, et kõnõlõja om Kārlis Būmanis, sis lindi päält om selgele viil katõ mehe hellü kuuldaq. Arvadaq olliq tõsõq Frits ja Artur Peterson. Frits om helüst ärq tundaq, a Arturit and arvadaq kõnõlõmisõ moodust ja mitmõl kõrral tarvitõdust lausõ alustusõst „Ma olõ kouldanu ku ...“, „midä tä tege muial kah. Sõski ei olõq neid metaandmiin kirän ja kimmäs ei saa ollaq, et kats miist, kiä Kārliga juttu aiq, Petersoniq olliq. Kummagi lintivõtmisõ üleskirutuisi olõ-õiq siiäniq vällä ant. Inemiseq, kedä 1960. aastaga üles võeti, küläq, failõ arhiivinumbriq ja failõ pikkusõq ommaq tuudu tabõlin 3.

Tapõl 3. 1960. aastaga tettõq heliülesvõttõq

Kõnõlõja(q)	Külä	Arhiivinummõr	Pikkus
Jette Uķis	Siveci	EMH0195	0:26:39
Kārlis Būmanis (+ Frits Peterson?) (+ Artur Peterson?)	Brūniņi	EMH0196	0:46:57

Jette Uķis kõnõl' egāsugutsiidõ süike tegemist ja ravitsõja man käumist. EMH0195 om selge ja hää heliülesvõttõq, miä kõlbas ka foneetiliidsis uurmiisis. Ku muidu leivu keelen kakkõhellü väega vällä es üteldäq, sis Jette Uķis tarvit' q-i külq. Mõnikõrd sekäseq kūsütlejāq Uķisõ kõnõlõmist. Kārlis Būmanis kõnõl' hulga ekāsuku juttõ: juumist, tervüst, Kuuknõsõ mäke, vannust, usku.

1962. aastaga ülesvõttõq

1962. aastaga võeti üles pia viis tunni leivu kiilt. Kirju perrä oll' kõnõlõjjiid kolm, a tegeligult oll' vähämbält neli – faili EMH0469 pääl om kuuldaq ka naasõ hellü, kiä tulõ laulma laulu „Kaske, kanke“. Välätüü aigu kirutõdu päävāraamadu perrä võidsõ tä nimi ollaq Lizette Būman, kedä om Kārli ja viil kolmõ inemise man keeleuurjilõ leivu keele mõistjas nimmat. Sõski ei olõq asi kimmās, selle et lehekūlg ildampa om kirjan, et Lizette Būmani man käüti Kārlist eräle (EMSUKA KKIP0121: 26–27). Faili EMH0470 pääl om kuuldaq miist, kiä leivu keelen kūsümiisi kūsüs. Helü perrä olõsiq tuu nigu Artur Peterson, a selget vastust ei saaq andaq. Sammamuudu oll' mehe hellü kuuldaq kūsütlejide siäst, arvadaq oll' tuu Paulopriit Voolaine, kiä om ka sama aastaga tettüisi pilte pääl. Inemiseq, kedä 1962. aastaga üles võeti, külāq, failõ arhiivinumbriq ja failõ pikkusõq ommaq tuuduq tabõlin 4.

Tapõl 4. 1962. aastaga tettüq helüülesvõttõq

Kõnõlõja(q)	Külä	Arhiivinummõr	Pikkus
Anton Bok (+ Artur Peterson?)	Kärklupe	EMH0467	0:29:13
Artur Peterson	Paiķeni	EMH0468	0:30:35
Kārlis Būmanis (+ Lizette Būmanis?)	Brūniņi	EMH0469	0:44:53
Kārlis Būmanis (+ Artur Peterson?)	Brūniņi	EMH0470	0:45:16
Kārlis Būmanis	Brūniņi	EMH0471	0:39:49
Kārlis Būmanis	Brūniņi	EMH0472	0:46:36
Kārlis Būmanis	Brūniņi	EMH0473	0:29:03
Kārlis Būmanis	Brūniņi	EMH0474	0:29:42

1962. aastaga võeti edimäist vuuri linti Anton Boksi, kiä kõnõl' kula-kus tegemist ja imä kuulmist (EMH0467). Artur Peterson kõnõl', kuis tä vanõmbaq kuuliq ja kuis keeleuurjaq neide majan sakõstõ üüd olliq (EMH0468). Kārlis Būmani helü oll' tasaligus jäänüq ja mitmiid kõrdü pidi massina kinniq pandma, et Būmanis saa puhadaq. Täl oll' hulga kõnõlda q ja oll' peris jälliid juttõ kah.

1971. aastaga ülesvõttõq

Ku Aino Valmet ja Paulopriit Voolaine 1971. aastaga leivu juttõ üles võtma lätsiq, olliq leivu keele kõnõlõjaq jo pia kooluq, õnnõ kats tükkü olliq alalõ: Artur Peterson ja Anton Bok. 1971. aastaga tettüisi failõ hoiõtas Tartu Üli-kooli eesti murdiidõ ja sugulaskiili arhiivin (EMSA). Inemiseq, kedä üles võeti, failõ arhiivinumbriq ja pikkusõq ommaq tuuduq tabõlin 5.

Tapõl 5. 1971. aastaga tettiq heliülesvõttõq (paksu kirägaq ommaq kogumigun „Eesti murded IX“ ärq trükidüq)

Kõnõlõja	Arhiivinummõr	Pikkus
Artur Peterson	EMSA F0158-01	0:15:06
Artur Peterson	EMSA F0158-02	0:06:32
Artur Peterson	EMSA F0158-03	0:09:31
Artur Peterson	EMSA F0158-04	0:01:23
Anton Bok	EMSA F0158-05	0:03:48
Anton Bok	EMSA F0158-06	0:25:56

F0158-01 pääl kõnõlõs Peterson umma naist ja sõsariid ja Anna Sakset, luulõtajat, kiä timäga ütlen koolin käve. Arturi esä ollõv Eestin vahtsõ keele (ei tiiaq, kas võru vai eesti) selges opnuq ja leivu keele unõtõnuq. F0158-02 pääl kõnõlõs Peterson keeleuurjiid, kiä neide puul üüd olliq. Ärq nimmatasõq Kettunen, Ojansuu, Posti, Niilus, Nigol ja Voolaine. F0158-03 ja F0158-04 pääl kõnõldas leivu kotusõnimmi ja märgutõdas, kost leivuq sinnäq saanu ommaq. Piät märkmä, et Voolaine segäsi mitu kõrd Artur Petersoni juttu ja es lasõq tuud kõnõlda, üte kõrra naas ka esiq seletämä, kuis asjaq ommaq.

F0158-05 pääl om juttu Anton Boksi naisist ja tuust, kuis näaq kulakus tetti q ja kiudutõdiq. F0158-06 pääl kõnõlõs Boks linnakasvatamist ja maatõid. Mõlõmba lindi jutuq ommaq ärq trükidüq ja vällä antuq.

„Eesti murded IX“ – tiidüsligun kiräviien heliülesvõttiidõ päält kirutõduq tekstiq

„Eesti murdiidõ“ sarja ütsädän jaon ommaq keelesaari – leivu, lutsi, kraasna – tekstiq (Mets jt 2014). Leivu keelesaarõ päält ommaq sääl päält käsikirutuisi nii katõ tunni ja 48 minudi matõrjaali transkriptsiooniq. Teedüs linte kotsalõ, miä raamatulõ sai q, om tabõlin 6.

Tapõl 6. Failiq, mink transkriptsiooniq ommaq vällä antuq raamatun „Eesti murded IX“

Kõnõlõja	Külä	Arhiivinumõr	Aastak	Pikkus
Jette Uķis	Siveci	EMH0001	1956	0:22:37
Peter Melec	Sūzaŗi	EMH0003-01	1956	0:22:33
Peter Melec	Sūzaŗi	EMH0003-02	1956	0:22:56
Peter Melec	Sūzaŗi	EMH0004-01	1956	0:20:04
Peter Melec	Sūzaŗi	EMH0004-02	1956	0:07:23
Frits Peterson	Brūniŗi	EMH0005	1956	0:23:38
Otto Melec	Vējkalni	EMH0006	1956	0:04:58
Frits Peterson	Brūniŗi	EMH0087	1958	0:14:31
Anton Boks	Kārklupe	F0158-05	1971	0:03:48
Anton Boks	Kārklupe	F0158-06	1971	0:25:56

Õkva jääs silmä, et suurõmb jagu matõrjaali 2014. aastaga vällä antun raamatun om peri 1956. aastaga helüülesvõttist, mink teiq Aili Univere, Salme Tanning, Mari Must ja Valmen Hallap. Ülesvõttiidõ pikkus om viiest minutist pia 26 minutiniq. Illatsõbist helüülesvõttist ommaq ärq litereeridüq Frits Petersoni 1958. ja kõgõ perämädse leivukõsõ Anton Boksi 1971. aastaga lindiq.

Ku 1956. aastaga helüülesvõttõq illatsõmbiga kõrvuisi pandaq, sis ommaq naaq kvaliteedi poolõst kehväkeseq – lindiq ommaq vällä vinnünü, ragisõsõq ja krabisõsõq. Mitu kõrd om arru saiaq, et juttu om inne harjutõt, opit, vähämbält üts kõrd om selgele paprõ päält loet. Üts seletüs, mille õkva noid edimäidsi, kehvä kvaliteediga failõ üles kirutõdi ja vällä anti, paistus ollõv tuu, et Tanningu Salme oll' hulga matõrjaali joq ärq literiirnüq ja vana tüü oll' lihtsäm̄b üle kävvüq ja kõbistaq ku vahtsiid kullõma naadaq. Järgmäseq kats ülespildistüst (kaeq joonisõq 2 ja 3) näütäseq samma Jette Uķisõ 1956. aastaga jutujuppi, edimäne om 1956. aastagast, tõõnõ om vällä ant 2014.

Om nätäq, et mõnõ kotusõ päält om teksti kõbistõt: manuq ommaq pantuq mõnõq kakkõhelüq ja mõnõq sõnaq. Siski ommaq ka vahtsõ literiirmise

kañeba säettäze | 'e'ine | 'e'ine kie-
 dettäze p'ehmest zis' | suruttaze kaitski |
 zis' kañeba d'ova minu' | zis' särtse
 piñdi' särtse piñdi' | zis' veit s'üüvä' ||

Joonis 2. Tanningu Salme tett Jette Uķisõ jutu 1956. aastaga litereering. (EMSUKA KKIMT0322: 2)

šükk'i | ku kañeppist sä,ettäs || kañeba' suruttaze' sä,ettäze' üššitæzi || kañeba'
 sä,ettäze' | 'erne' kiēdeitæze' p'ehmest zis' | suruttaze' kaitski | zis' kañeba d'ova' minu'
 | zis' [---] särtse' piñdi' | zis' tā zis' veit s'üüvä' || 'ernist š'e 'erne' kiēdeiti putru | un

Joonis 3. Sama kotus kogumigun „Eesti murded IX“, teksti om tävvendäniüg Grethe Juhkason (Mets jt 2014: 95).

päält puudu mõnõq sõnakõrdamisõq, pooliguq sõnaq ja üneemiq, säändseq helüq, midä inemine näütüses mõtlõmisõ aigu tege.

Kuiki 2014. aastaga keelesaari tekste kogumikku saanuisi tekste valimisõ kotsalõ võit küssüq küsümiisi, om taa siski väega tähtsä ja hää tüü, minka tiidläseq ommaq kõvva vaiva nännü. Umaette väärtüs tõisi „Eesti murdiidõ“ sarja raamatidõgaq võrrõldõn ommaq ka eestikiilseq ümbrepannusõq egä leheküle pääl. A pia 10 tunni helüülesvõttiid sinnäq raamatulõ es mahuq ja uut' täämbädseniq pääväniq, et kiä neidegaq tegeles.

Kogumigust vällä jäänü leivu keele kõnõlõjaq

Kuiki nimmi, kink juttu üles kirutõdi vai linti võeti, oll' rohkõmb, kirutõdas siin osan katõst mehest, kink tekste kogumigun „Eesti murded IX“ olõ-õiq: Kārlis Būmanis ja Arturs Petersons (kaeq joonis 4). Mõlõmbiid võeti linti mitu kõrda, mitmõ lindi pääl olliq nääq mõlõmbaq. Kummagi mehe kotsalõ andas vähäkese teedüst ja paari lausõga seletedäs näide kiilt.

Joonis 4. Kārlis Būmanis (pikki habõniidõgaq) ja Arturs Petersons 1962. aastaga katõ keeleuurja vahjõl. Kural puul Salme Nigol, kõgõ hääpoolitsõmb Paulopriit Voolaine. Foto: Hella Keem. (EMSUKA EFLei0034)

Kārlis Būmanis

Rassõ om seletäq, mille om 2014. aastaga kogumigust (Mets jt 2014) vällä jäänuq Kārlis Būmanis, kedä võeti üles ütsündä umbõs neli tunni. Viil om timä kõnõlõmist poolõtõsõ tunni linte pääl, kon kõnõlõs mitu inemist, ka säääl kõnõlõs tä inämb ku tõsõq. 1963. aastaga nimmaäs Nigoli Salme, et Būmanis om perämäne tävveste alalõ arhailiidsi juuniga leivu murdõ kõnõlõja (Nigol 1963: 434). Būmanis mõist' kõnõldaq ekäsuku juttõ, tä oll' elun pall'u nännüq ja tennüq: kõnõlnuq vanaimäga õnnõ leivu kiilt ja tuu iist nuhõldaq saanuq, kaenuq päält lahksamist, pidänuq dieeti.

Būmanis taht' hulga kõnõldaq. Ku tä om lindi pääl, kon om viil kõnõlõjiid, kõnõlõs tä sama pall'u ku tõsõq kokku. Tä kõnõlõs virka ja häste, sakõstõ leivu keele tarvitamisõst ja kuis tä vanaimäga õnnõ *liivu kielege paat'*. Harvast ku Būmanis mõnõ *h* vai *q* vällä ütles, inämbüisi jääseq nuuq vällä ütlemädäq.

Artur Peterson

Artur Petersoni immä Alidet käüti jo inne sõta kūsütlemän, timmä peeti ütes kõgõ parõmbas leivu keele kõnõlõjas ja timä juttõ om vällä ant edimätsen leivu tekste kogumigun (Niilus 1937: 10–41). Artur Petersoni hindä kotsalõ ommaq vähäkese vastaossusliguq andmõq. Valter Niilus kirut' umma pääväraamatulõ 1935. aastaga (EMSUKA AES0177: 1), et eesti [leivu] kiilt oll' timäga rassõ kõnõldaq:

26. mai.

Pärast pikemaid ootamisi ja raudteesõite olime lõppeks ometi Hopa jaamas – mag. P. Ariste ja kirjutaja. Meie sihiks oli Paikna küla, kus pidi vastavalt olemasolevaile andmeile olema enim eesti keelt kõnelejaid.

Vasta oli meile tulnud pēdeis igauns (=viimne eestlane) Arturs Pētersons. Jutt sobis meil alul vene ja läti keeli – viimast oskas küll ainult mag. P. Ariste. Varssi tegime ka esimesi katseid kõneluse alustamiseks maa keeles. Alul oli sellega küll teatavaid raskusi, pidi ikka vene ja läti keelt appi võtma.

Ku Artur Petersoni pääle sõa linti võeti, es paistuaq tä sukugi kõgõ kehvembä leivu keelegaq. Oll' sis tä leivu kiil katõkümne aastaga joosul parõmbas lännuq, oll' tõisi leivukõisi kiil tuu ao pääle niipall'u kehvemb vai oll' Niilus vähäkese karm, ei tiiaq, arvadaq kõik kolm kokku. Ausa olõsiq külq üteldäq, et täl oll' vahtõmba põlvkunna leivu kiil, kon õ oll' vokaalikaardi pääl lakja lännuq, edetsilbin oll' taa mõnikõrd perüs *i* muudu, mõnikõrd jälq *e* muudu. Kotusõkäänüseq olliq täl kah säändseq, et sisseütlejä asõmõl oll' sakõstõ seenütlejä. Põnnõv juun timä keelen om alalõ hoitunuq pikk *ii* – tä ütël' sakõstõ *liivu*, mitte *leivu*. Vihje tuu põhjusõs saamiq Valter Niilusõ pääväraamatust, kon om kirän, et Alide Petersoni vanaimä, t.o. Arturi vanavanaimä, oll' Alamõižast peri (EMSUKA AES0177: 6). Tuu kandi keelepruugin püssügi *ii* kavvõmbalõ alalõ (Mets jt 2014: 15).

Vahtõnõ leivu keele korpus

Seo artikli kokkosäadmise aigu tetäs Tartu Ülikooli murdõkorpusõ alaqa leivu keele korpus. Vahtõlõ leivu keele korpusõlõ saavaq kõik seon

artiklin üles loeduq leivu helüülesvõttiidõ foneetilidseq mahaqkirutusõq. SääI ommaq parandõdun moodun vanaq üleskirutusõq ja ka peris vahtsõq, midä varrampa es olõq litereerit. Tarvitõdas lihtsábäs tettüt foneetist transkriptsiiuuni, miä tähendäs, et kirjä pandas säänest teedüst, midä hariligun kiräviien ei tarvitõdaq, nt pikkus (II *jõkkõ*, III *jõkkõ*) vai pehmeüs (nt *ol'le*). Egä sõna saa külge teedüse morfoloogia kotsalõ: miä om sõna algvorm, miä om sõnaliik, määntsen käänüssen taa om, mõnikõrd om kommõntaarõ ria pääl ka teedüst tähendüse kotsalõ, näütüses *olõtama* tähendäs leivu keelen hoobis 'saatma'. Et pandaq leivu korpus tõisi murdõkorpusõ all olõviidõ tekstega kokku käümä, ommaq sõnnu algvormiq tettüq eestiperätses, niisamatõ ku tõisil lõunaeesti variandõl. Nii om leivu *põtr* algvormis pant eesti *põder*.

Seo korpus võimaldas leivu kiilt uuriq korpusuurmisõ meetodigaq, saa tetäq statistiliidisi uurmiisi, saa otsiq sõnnu lemma vai vormi perrä, sõna iin vai takan olõviidõ lemmadõ vai vormõ perrä. Helüülesvõttiidõ mahaqkirutamisõ aigu tahasiq esiq korpusõst vastust otsiq õigõ mitmõlõ küsümisele. Tundminõ ütles, et *taa* tulõ leivu keelen sakõmbalõ ette ku *tuu*. Kuis näütäjiiid asõsõnnu tarvitõdas? Küsüjäq sõnaq võivaq ollaq nii *s*-ga ku ilma, nt *mitu* vai *mitus*. Kas sääI vaihtamisõl om määnegi säädüs? Uuriq saa viil vuurõ vaihtamist vai keeleuurjiidõ mõiu leivu keele kõnõlõjilõ. Näütüses, kas leivuq naksiq päält keeleuurjiidõga kokkuputmist *vais*-küsümiisi asõmõl inämb *kas*-küsümiisi küsümä?

Kokkuvõtõq

Seo artikli näütäs, et kuiki leivu kiil om ammuq kooluq ja inämb ei olõq midägi üles kirutaq egaq korjadaq, sis uuriq om väega pall'u, jo ütsündä helümatõrjaaliq ommaq inämbüisi läbi uurmadaq. Nuuq vällä andmadaq matõrjaaliq ei olõq kehvembäq joq vällä antuist ja keele aoluu uurmisõ jaos om väega tähtsä, et leivu välläütlemist, sõnamuutmist ja lausõt peräkõrd uurma naatas.

Kirändüs

Kallio, Petri 2014. The diversification of Proto-Finnic. – *Fibula, Fabula, Fact: The Viking Age in Finland*. Eds. Joonas Ahola, Frog, Clive Tolley. (= *Studia Fennica Historica* 18.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 155–168.

Kallio, Petri 2021. The Position of Leivu. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri* = *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 12 (2), 123–143. doi:10.12697/jeful.2021.12.2.05.

Mets, Mari; Anu Haak; Triin Iva; Grethe Juhkason; Mervi Kalmus; Miina Norvik; Karl Pajusalu; Pire Teras; Tuuli Tuisk; Lembit Vaba 2014. Lõunaeesti keelesaarte tekstid. (= *Eesti murded IX.*) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Nigol, Salme 1955. Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat 1*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–151.

Nigol, Salme 1963. Eesti keelesaartest. – *Keel ja Kirjandus* 7, 434–435.

Niilus, Valter 1937. Valimik leivu murdetekste = *Choix de textes dialectaux leivu*. (= *Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XXXI.*) Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.

Pajusalu, Karl; Tiit Hennoste; Ellen Niit; Peeter Päll; Jüri Viikberg 2020. Eesti murded ja kohanimed. Kolmas, kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tartu: EKSA.

Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – *Virittäjä* 81 (2), 119–136.

Viitso, Tiit-Rein 1985. Criteria for classifying dialects of Baltic Finnish languages. – *Dialectologia Uralica: Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen*, 4.–7. September 1984 in Hamburg. Hrsg. von Wolfgang Veenker. (= *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 20.) Wiesbaden: Harrassowitz, 89–96.

Weber, Tobias 2021. A linguistic analysis of Heikki Ojansuu's phonograph recordings of Kraasna. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri* = *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 12 (2), 343–390. <https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.13>.

Arhiivilätteq

Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi käsikiräq:

EMSUKA AES0177 = Niilus, Valter 1935. Leivu murret.

EMSUKA KKIP0121 = Kont, Karl 1954. Päevik ekspeditsioonist leivu keelesaarele.

EMSUKA KKIMT0322 = Tanning, Salme 1956. Leivu murdetekste (helilindistatud).

Janek Vaab: Leivu recordings from the post-war decades

The article shows that although the Leivu language has long since died out and it is no longer possible to collect new language material, there is still a great deal to study. Leivu sound recordings stored in the archives are mostly unpublished, but a closer look reveals that the unpublished material is at least as good as that already available to researchers. The contents of the audio recordings are very important for studying language history and the different levels of the Leivu language (vocabulary, inflectional morphology, sentence structure).

Janek Vaab: Leivu helisalvestised sõjajärgsetest aastakümnetest

Artiklis näidatakse, et ehkki leivu keel on ammu hääbunud ja uut keele-materjali enam koguda ei ole võimalik, siis uurida on veel väga palju. Arhiivides talletatavad leivu helisalvestised on enamasti veel avaldamata, ent lähem pilk ütleb, et avaldamata materjalid on vähemalt sama head kui need, mis on juba uurijate käeulatuses. Keeleajaloo uurimiseks ning leivu keele eri tasandite (sõnavara, muutemorfoloogia, lauseehitus) uurimiseks on kõigis helisalvestistes talletatu väga tähtis.